

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2021, 8 (1), 20-47

İNANÇ ÖĞRETİMİNDE FONKSİYONEL YAKLAŞIM: KADER VE KAZÂ ÖRNEĞİ
Functional Approach in Teaching Faith: Fate and Destiny Sample

İrfan ERDOĞAN

Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Bilim Dalı, e-Mail: irfanerdogan87@gmail.com
Orcid No: 0000-0002-2452-1252

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 14/11/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 08/06/2021
Yayın Tarihi / Published: 30/06/2021
Cilt / Volume: 8
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 20-47

Atıf / Cite as: Erdoğan, İrfan. "İnanç Öğretiminde Fonksiyonel Yaklaşım: Kader Ve Kazâ Örneği" [Functional Approach in Teaching Faith: Fate and Destiny Sample]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/1 (2021), 20-47. Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.825261>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (1) 2021: 20-47

İNANÇ ÖĞRETİMİNDE FONKSİYONEL YAKLAŞIM: KADER VE KAZÂ ÖRNEĞİ*

İrfan ERDOĞAN**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Müslüman toplumlarda kader ve kaza kavramlarını din öğretimine konu ederken benimsenebilecek yaklaşımları ele almaktır. Daha çok kelim ilminin konusu olan kader ve kaza konusu, bu çalışmada mümkün olduğunca kelâmî tartışmalardan uzak olarak ele alınmıştır. Konunun nitelikli bir şekilde öğretiminin önemine vurgu yapılmakla birlikte, nasıl öğretilbileceği ele alınmış, özellikle fonksiyonel yaklaşım üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda inanç öğretiminde “kavram öğretimi yaklaşımı” ve “fonksiyonel yaklaşım” şeklinde bir ayrıma gitmek mümkündür. Kavram öğretimi yaklaşımı kullanılırken dikkate alınması gereken iki hususun “ezeli ilim meselesi” ve “ilim maluma tabidir” ilkesi olduğu üzerinde durulmuştur. Fonksiyonel yaklaşımla konunun öğretiminde “kaybedilenin üzüntüsüyle başa çıkma” ve “kazanılandan dolayı şımarıklığa kapılmama” gibi çeşitli fonksiyonları tek tek ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, inanç öğretimi, kader ve kazâ, kavram öğretimi, fonksiyonel yaklaşım.

Functional Approach in Teaching Faith: Fate and Destiny Sample

Abstract

This study aims to discuss the approaches that can be adopted while subjecting the concepts of fate and destiny to religious education. The subject of fate and destiny, which is mostly the subject of the science of kalâm, was discussed in this study, as far as possible away from theological discussions. Besides dwelling on the importance of teaching the subject in a qualified manner, how it can be taught was discussed, and especially the functional approach was emphasized. In this context, it is possible to distinguish between "concept teaching approach" and "functional approach" in teaching beliefs. It has been emphasized on the two issues that should be taken into consideration while using the concept teaching approach are the principles of "eternal knowledge" and "knowledge is subject to the known". Various functions of the destiny such as "dealing with the sorrow of the lost" and "not being spoiled because of what has been gained" were presented in the teaching of the subject with a functional approach.

Keywords: Religious Education, teaching faith, fate and destiny, the concept teaching, the functional approach in teaching

* Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirmediğine dair yazarın yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Bilim Dalı, e-Mail: irfanerdogan87@gmail.com Orcid No: 0000-0002-2452-1252

Structured Abstract: It is important to carry out a religious education that will help to overcome the problems he/she encounters in life and be happy by looking at life with hope. Religious education makes people strong against hopelessness, anxiety, doubt, and all kinds of fear. On the other hand, it can help people to make sense of events and facts by providing new motivations that can establish a concern between humans and being.

The correct definition and understanding of destiny, which is one of the principles of faith in Islam, enables us to orient our lives in a more orderly and planned way psychologically and sociologically, to make the world and our environment more prosperous and liveable, and to look at life confidently and optimistically. Because the correct understanding of fate in the social and cultural field gives people the opportunity and vision to review traditional thinking patterns, to change the conditions, and to initiate new regulations. Thus, human being tries to perceive and evaluate his environment and the world in a more accurate and consistent way. When we look at the Quran, it is seen that the word destiny is used for both the measure, order, and 'physical, biological, and social laws' that Allah has set for the universe and the laws regarding the creation, life, and death of people. While what is happening in the universe takes place within a certain order and laws, there is nothing that Allah's knowledge does not encompass, and these are also recorded. "Those who are unbelievers say, 'The Hour will never come.' Say: 'Yes, by my Lord, it certainly will come!' He is the Knower of the Unseen, Whom not even the weight of the smallest particle eludes, either in the heavens or in the earth; nor is there anything smaller or larger than that which is not in a Clear Book." (Saba 34/3) verse related to this situation. The problem of our research is that concept teaching is not enough in order to teach predestination in a meaningful way. The purpose of this study is to discuss the approaches that can be adopted while the concepts of predestination are subject to religious education. This issue, which is mostly the subject of theology, was discussed in this study, as far as possible away from theological discussions, emphasizing the importance of correct teaching and how it can be taught, and especially the functional approach was emphasized.

It is possible to distinguish between "the concept teaching approach" and "functional approach" in belief teaching. In this distinction, while the concept learning approach tries to answer the question of "what?" and "how?", the functional approach tries to answer the question of "why?". In this context, it is possible to answer the question of "What does destiny mean?" and "How does it work?" by using the concept teaching approach. The issue of predestination will be more understandable when considered together with God's attributes. On the other hand, "Why everything is recorded by God?" and "Why do we believe in predestination?" questions indicates the function of belief in predestination and can be given answer with a functional approach. It can be said that while the concept teaching approach leads to learning at the level of knowledge, the functional teaching approach can be lead to learning at the level of comprehension. According to the findings we obtained as a result of our research, it is possible to list the functions of belief in destiny as follows: Coping with the sadness of the lost, not being spoiled for what has been gained, being destiny is a consolation in the face of death, requiring effort for sustenance, and being sustenance is a test matter, being destiny is a consolation in the face of disasters, necessity to act in accordance with the laws of the universe to be successful, it is the responsibility of the human to protect their health and to seek treatment, the belief in destiny supports patience when they are helpless in the face of diseases, predestination keeps people in balance in the face of success and failure, teaches to be hopeful depending on not knowing what is good and what is bad. When we teaching the subject of predestination within the teaching faith, emphasizing these issues will enable the learners to find answers to some questions in their minds.

Keywords: Religious Education, teaching faith, fate and destiny, the concept teaching, the functional approach in teaching.

GİRİŞ

Din öğretimi, insanın anlam arayışına, evrendeki yerini fark etmesine, kendisini anlamasına yardımcı olmalıdır. Bireysel ve toplumsal sorunların belirlenmesi ve çözümüne yönelik bir bakış açısı ve beceri kazanılmasına rehberlik etmelidir. Bu anlamda din öğretimi, insanın geleceği ve hayatın sonuyla ilgili varoluşsal sorunlara doyurucu cevaplar arayarak, doğum ve ölüm arasında acı ve tatlılıkları kucaklayacak ve sonunda ölüm ötesine uzanacak şekilde düzenlenmelidir.¹ Bireyin inancı sayesinde hayatın üstesinden gelmesine ve mutlu olmasına yardımcı olacak nitelikte bir din öğretimi gerçekleştirmek önemlidir. Bunu sağlayacak bir din öğretimi, bir taraftan insanı ümitsizlik, kaygı, şüphe ve her türlü korkuya karşı güçlü kılarken, öte taraftan, insana varlıkla ilişki kurabilecek yeni motivasyonlar sağlayarak olay ve olguları anlamlandırmaya yardım edebilir.² İman, manevi boşlukları doldurabilecek en önemli unsurdur. İnsanın, hayatın çeşitli sıkıntılarını içerisinde ümitvâr olabilmesi, korkularının üstesinden gelebilmesi, sahip olduklarına karşı şükür içerisinde olması ve kendisiyle barışık olabilmesi bu duyguyu doğru yönde ve şekilde yaşamasına bağlıdır.³

Kaderin doğru tanımlanması ve anlaşılması, psikolojik ve sosyolojik olarak hayatlarımızı daha düzenli ve planlı bir şekilde yönlendirmemizi, dünyayı ve çevremizi daha müreffeh ve yaşanabilir hale getirmemizi, hayata güvenle ve iyimser bakmamızı sağlar. Çünkü sosyal ve kültürel alanda kaderin doğru anlaşılması, insana geleneksel düşünce kalıplarını gözden geçirme, şartları değiştirme ve yeni düzenlemeler başlatma fırsatı ve vizyonu vermektedir. Böylece insan, çevresini ve dünyayı daha sağlıklı ve tutarlı bir şekilde algılamaya ve değerlendirmeye çalışır. Doğayı daha elverişli kılmak adına, bireyin doğal afetler karşısında kendi imkânlarını değerlendirmesine ve daha rahat bir yaşam için gerekli şartları oluşturmasına rehberlik eder.⁴ İnsanın, her şeye gücünün yetmeyeceği bir gerçektir. Birtakım istenmeyen durumlar, acılar ve sıkıntılarla karşılaştığında insanın bunların üstesinden gelmesinde en büyük yardımcısı da kader inancıdır. Doğru bir kader algısına sahip olan birey Allah'a, diğer insanlara, doğaya ve kendine karşı sorumluluklarının bilincinde olur.

İlköğretim 8. sınıf öğrencileri üzerine yapılan bir çalışmada, öğrencilerin kader ve kaza kavramlarını bilgi düzeyinde kazandıkları ancak yarıya yakın bir

-
- 1 Süleyman Akyürek, "Din Eğitiminde Kur'an Kavramlarının Öğretimi" (X. Kur'an Sempozyumu – Kur'an ve Eğitim, Tokat: Fecr Yayınları, 2008), 94.
 - 2 Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri (Zihinsel Gelişim Açısından Bir Deneme)", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 145-159.
 - 3 Osman Taştekin, "İnanç Öğretiminin Psiko-Pedagojik Temelleri", *Diyanet İlmi Dergi* 39/1 (2003), 109-128.
 - 4 Fethi Kerim Kazanç, "İslam Kelamında İnsanın Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 201-202.

kısının kavrama düzeyinde kavram yanılığı yaşadığı görülmüştür.⁵ Ortaöğretim 12. sınıf öğrencileri üzerine yapılan bir başka çalışmada, öğrenciler insan iradesi bağlamında özgürlüğü sorgulamakta ve akli dışlamaları durumunda inanabildiklerini belirtmektedirler. Araştırmada, öğrencilerin hakikatini kavrayamadıkları ya da anlamlandıramadıkları soyut durumlarda dini hatta tanrının varlığını inkâra gidebildikleri değerlendirilmiştir.⁶ Aynı çalışmada, Allah'ın yeryüzünde var olan kötülöklere müdahale etmemesi başka bir ifadeyle engel olmamasının öğrencilerin tanrı tasavvurlarını olumsuz etkilediği ifade edilmektedir. Araştırmada öğrencilerin ağırlıklı olarak kötölük probleminde Allah'ı suçlayıcı ifadeler kullandıkları, öğrencilerin bu konuda gösterdikleri duygusal tepkilerin, insan iradesi ve sorumluluğu ile imtihan kavramlarını içselleştirememiş olmalarına bağlı olduğu dile getirilmektedir.

Sadece kavramsal öğretime ağırlık verildiğinde kaderi tam olarak idrak etmek oldukça güç görünmektedir. Çünkü pek çok mesele bizim ilmimize kapalı bir alana girmektedir. Zaman ve mekânla kayıtlı olmayan bir alandan insanın dünyasına inen bir mesele oluşu kader ve kazâ konusunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Zira Allah zamandan ve mekândan münezzehtir. Genelde inanç öğretiminin, özelde ise kader ve kazâ konusunun öğretilmesinde yalnızca kavram öğretimi ile yetinilmesinin, anlamlı bir öğrenmenin gerçekleşmesi için yeterli olmaması durumu, araştırmamızın problemini oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, kader ve kaza kavramlarını din öğretimine konu ederken benimsenebilecek yaklaşımları ele almaktır. Daha çok kelâm ilminin konusu olan bu mesele, çalışmada mümkün olduğunca kelâmî tartışmalardan uzak olarak, doğru öğretiminin önemine vurgu yapılarak ve nasıl öğretilebileceği ele alınmış, özellikle fonksiyonel yaklaşım üzerinde durulmuştur.

1. İnanç Öğretimi

Hayatın pürüzsüz ve problemsiz olmadığını herkes bilir. Sosyo-ekonomik konumları ne olursa olsun tüm insanlar yoğunluğu kişiden kişiye değişebilen birçok sıkıntıyla karşı karşıyadır.⁷ Bu güçlüklerle başa çıkmada ve hayatı anlamlandırmada inancın yeri büyüktür. Bu sebeple inanç öğretimi büyük öneme sahiptir. Kadere iman konusu da İslam dini inanç esasları arasında yer alan önemli bir konudur. İnsanı rüzgârın önündeki yaprak gibi gören, insana hiçbir özgürlük alanı tanımayan anlayış ile sınırsız bir özgürlük alanı içinde ilahi iradeyi göz ardı eden anlayış⁸ arasında dengeli bir bakış ancak doğru bir eğitim/öğretimle gerçekleşebilir. Birincisi

⁵ Mehmet Ayas, "Kader-Kaza' Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılığları Üzerine Bir İnceleme", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2020), 377.

⁶ Ayşe Betül Akdemir, "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 318-342.

⁷ Taştekin, "İnanç Öğretiminin Psiko-Pedagojik Temelleri", 111.

⁸ Bk. İsmail Şık, *Takdir Olgusu Kader Algısı Yazgı Yanılığı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018).

insanı miskinleştirirken, ikincisi pervasızlığa götürür. Biri maddi diğeri manevi sefalet getirebilir.

Kaderle birlikte ele aldığımızda daha anlamlı hale gelen ve hayatımızda önemli bir fonksiyon icra eden çeşitli konular vardır. Ecel ve ömür, sabır ve şükür, hastalık ve sağlık, hayır ve şer, başarı ve başarısızlık, hidayet ve dalalet, rızık, afet gibi konularda sağlıklı bir yaklaşım ortaya koymak, kaderi doğru anlamakla mümkündür. Bu yönüyle kader ve kazâ konusu fonksiyonel öğretimle sunulursa hayatı anlamlandırmada önemli bir rol oynayacaktır.

İslâm'ın kader ve kazâ inancı, hemen her yaş grubundan insan için kavranması son derecede güç bir konudur. Bu anlamda iman esasları içerisinde anlaşılması ve anlatılması en zor olanı olarak değerlendirilebilir. Güçlüğüne rağmen bu konu, her seviyedeki çocuk, genç ve yetişkine din eğitimcileri tarafından anlatılmak durumundadır.⁹ Örgün eğitim sistemi içerisinde Ortaokul 8. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, İmam Hatip Lisesi Kelam dersi, İmam Hatip Lisesi Akaid dersinde birer ünite olarak, Lise Temel Dini Bilgiler 2 seçmeli dersinde bir başlık olarak kader ve kaza konusuna yer verildiği görülmektedir. Örgün eğitim sistemi içerisinde kader inancının öğretimini yapıldığı derslerin öğretim programlarına ve ders kitaplarına bakıldığında, kavram öğretimine ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Kaderle ilişkili konular “Kaderle ilgili kavramlar” şeklinde ele alınmaktadır.

Kader ve kazâ konusunu anlatacak olan din eğitimcileri, konuya bilgi bakımından hâkim olmanın yanı sıra, onu iyi bir üslup ve yöntemle açıklayabilecek yetenek ve kapasiteye sahip olmalıdır. Sorulan soruları sabırla dinleyebilmeli, anlamaya çalışmalı ve uygun bir dil ve üslupla anlatabilmelidir. Öyle ki bu konuyu kendinden dinleyenlerin kafasında bir sorun yoksa daha da aydınlanmış olmalıdırlar. Akıllarında sorunlar olan ve bir çıkmazla mücadele edenler ise rahatlayabilmelidir. Aksi takdirde öğretici, muhatapların düşünce ve duygu dünyalarında tahribata da neden olabilecektir. Çünkü bu konu başka disiplinlerdeki herhangi bir konuyu yanlış tanıtmak gibi değildir. Örneğin; bir matematik problemini yanlış çözmek sadece o problemi ilgilendirir, başka problemlerin doğru bir şekilde çözülmesine mani olmaz. Tarihten bir konu hakkında yanlış bilgi vermek, diğer konuların da yanlış anlaşılmasına sebep olmaz. Ancak genel olarak inanç konuları, özelde ise kader konusu bunlardan çok farklıdır. Bu konunun anlatımında kullanılacak üslup, anlatım tarzı ve verilen örnekler dinleyici konumunda bulunanların inançlarını temelden etkileyebilir. Onları inanmaya veya inkar etmeye sevk edebilir. Bu nedenle kader konusunu açıklamak zorunda olan herkes daha dikkatli olmalıdır.¹⁰

İnanç öğretiminde “kavram öğretimi yaklaşımı” ve “fonksiyonel yaklaşım” şeklinde bir ayrıma gitmek mümkündür. Bu ayrımda kavram öğretimi yaklaşımının

⁹ Mustafa Öcal, “Kader ve Kaza İnancının Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 31.

¹⁰ Öcal, “Kader ve Kaza İnancının Öğretimi”, 47.

“ne?” ve “nasıl?” sorularına cevap bulmaya çalışırken, fonksiyonel yaklaşımın “niçin?” sorusuna cevap bulmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda, inanç öğretimi kapsamında kader ve kaza konularının öğretiminde “Kader *ne* anlama gelir?” ve “Kaza *ne* anlama gelir?” sorusunun cevabı kavram öğretimi yaklaşımı ile verilebilir. Kader ve kazânın *nasıllığı* meselesi ise Allah’ın sıfatları ile birlikte ele alındığında daha anlaşılır olacaktır. Diğer taraftan “Kadere *niçin* inanıyoruz?” sorusunun cevabı ise kader inancının fonksiyonuna işaret eder ve fonksiyonel yaklaşımla verilebilir. Kavram öğretimi yaklaşımı, daha çok bilgiyi alma düzeyinde bir öğrenmeye yol açarken, fonksiyonel öğretim yaklaşımının kavrama düzeyinde bir öğrenmeye yol açacağı söylenebilir.

2. Kavram Öğretimi Yaklaşımı

Kavram, bir şeyin zihindeki tasavvurudur. Kavram öğretimi ise obje, olay veya fikir kümelerini kategorize etmek suretiyle fikir soyutlamaları yapma sürecine rehberlik etme faaliyeti olarak tanımlanabilir. Öğrenme-öğretme süreciyle, bireyin şemalarının gelişimine önemli katkılarda bulunmak mümkündür. Öğrencilerin şemalarını yeniden yapılandırmalarına yardımcı olmak için, çok sayıda örnek ve örnek olmayan durum gösterilebilir. Öğrencilerin ne anladıkları hakkında tartışma yaptırılabilir, daha zengin ve güçlü fikirler karşılaştırılabilir ve kendilerinin ilk elden tecrübe etmelerine imkân sağlanabilir.¹¹ Özellikle demokrasi, özgürlük gibi soyut kavramların ön öğrenmelerle ilişkilendirilerek anlamlı hale getirilmesi için, öğrencilerin çeşitli yaşantılar geçirmesi gerekmektedir.¹² Düzenlenen öğretimle buna imkân verilerek, öğrencilerin zengin yaşantılar geçirmesi sağlanabilir.

Kavramları öğretirken kavramın özelliklerine ilişkin örnekler kullanılır. Bunlar olumlu ve olumsuz örnekler olmalıdır. Olumlu örnekler, kavramın özelliklerini temsil ederken, olumsuz örnekler konu dışıdır ancak temelde öğrenilmesi istenen özellikleri vurgulamalıdır.¹³

Ausubel, kavram öğrenmeye tümünden gelim yöntemiyle başlamayı önermektedir. Kavramın önce öğretmen tarafından tanımlanması, ardından öğrencilerin onu çeşitli örneklerle uygulaması ve belirli kriterlere göre kavramı analiz etmeleri gerektiği görüşündedir.¹⁴ Bruner ise, kavram öğrenmede kullanılacak yöntemle ilgili Ausubel'den farklı olarak öğrencinin sezgilerle genellemeler yapıp, öğretmenin sunduğu örneklerden kurallar geliştirmesinin kavramları öğrenmede daha etkili olabileceğine işaret etmektedir. Bruner, öğrencinin kavram özelliklerini grupladıktan sonra sözlü olarak, mümkünse grafikte ifade etmesi ve sonuçtan keyif alması gerektiğini belirtmektedir. Böylece kavram, bireyin düşünme, duygu ve hareket sistemine entegre olur. Diğer bir deyişle bilişsel, duyuşsal ve psikomotor

¹¹ Süleyman Akyürek, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi* (İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2004), 87.

¹² Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi* (Ankara: Alfa Yayınları, 1999), 153.

¹³ Gülten Ülgen, *Kavram Geliştirme Kuramları ve Uygulamaları* (Ankara: Setma, 1996), 67.

¹⁴ Ülgen, *Kavram Geliştirme Kuramları ve Uygulamaları*, 73.

öğrenme gerçekleşebilir. Daha sonraki öğrenme için de içsel motivasyon yaratabilir.¹⁵ Vygotsky de kavramları kendiliğinden öğrenilenler ve öğretilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Kendi kendine kazanılmış kavramlar, günlük hayatta kullanılan kavramlardır. Günlük hayatta deneme yanılma yoluyla ya da soru cevap yöntemleriyle yaptığımız sorgulama ve gözlemler birçok kavramı belli bir düzeyde öğrenmemizi sağlar. Bu tür öğrenmelerin çoğu farkına varmadan öğrenilir. Bu tür kavramlar tümdengelim yoluyla kazanılır. Öğretilen kavramlar ise okulda karşılaşılanlardır. Okulda öğretilen kavramlar basitten karmaşığa, somuttan soyuta bir yöntemle verilmeli ve tümevarımsal yaklaşımla sunulmalıdır.¹⁶

Eğitim kurumları, öğrenme etkinliklerinin önceden belirlenen hedefler doğrultusunda ve istenilen davranışların kazanılması için düzenlendiği yerlerdir. Okullarda planlanan, kontrol edilen ve organize edilen öğretme faaliyetlerine ise *öğretim* adı verilmektedir.¹⁷ Bu çerçevede öğretim, tüm öğrenme faaliyetlerinin önceden belirlenen hedefler doğrultusunda planlı ve kontrollü olarak düzenlenmesi ve yürütülmesini ifade eder. Okullarda bir taraftan yeni kavramlar öğretilirken diğer taraftan öğrencilerin yanlış ön öğrenmeleri düzeltilir. Kader ve kazâ konusu da öğrencilerin yanlış ön öğrenmelerle sınıfa gelmelerinin söz konusu olabileceği bir alandır.

Kazanılan davranışlar, istenilen olabileceği gibi istenmeyen nitelikte de olabilir.¹⁸ Öğretmen yeni bir kavramı öğretme ve yanlış öğrenilen kavramların düzeltilmesi konusunda, aşağıdaki konularda kendi kendini değerlendirmelidir:

- Öğrenciyi tanıyabiliyor muyum? (öğrenme gücü, eski yanlış öğrenme vs.)
- Kavramı yapısal bir bütünlük içinde ayırttım mı?
- Öğrenilecek kavram için uygun malzemeler/örnekler hazırlayabildim mi?
- Kavramın örneklerini ardışık sıraya koyabildim mi?
- Öğrenciye örnekleri etkili bir şekilde sunabiliyor muyum?
- Öğrenciler ile iletişim kurmada yeterli miyim?
- Sınıfta etkileşim oluştuğunda öğrenciyi izliyor, gerektiğinde ona destek verebiliyor muyum?
- Kavram öğretimi faaliyetini, bir sonrasında öğretilen kavramla ilişkilendirerek sonuçlandırabiliyor muyum?¹⁹

Kavram öğretimi ifadesiyle anlatılmak istenen, temel unsurlarıyla, kelimenin kökeninden yola çıkarak, kavramın içeriği, mahiyeti vb. meseleleri izah etmeye çalışmak suretiyle ve insan hayatında icra ettiği fonksiyonlara çokça değinmeden

¹⁵ Ülgen, *Kavram Geliştirme Kuramları ve Uygulamaları*, 93.

¹⁶ Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 71.

¹⁷ Nurettin Fidan, *Eğitime Giriş* (Ankara: Meteksan Matbaacılık, 1993), 22.

¹⁸ Akyürek, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*, 101.

¹⁹ Bk. Ülgen, *Kavram Geliştirme Kuramları ve Uygulamaları*, 77-79.

yapılan öğretimdir. Bu öğretime yer verirken kader ve kazâ kelimesinin kelime ve sözlük anlamlarına yer verilerek konuya başlanır. Kader kelimesiyle ilgili ayet ve hadislerle yer verilebilir. Allah'ın sıfatlarının kader ve kazâ konusu ile ilişkisi ele alınmalıdır.

Kavramsal olarak kader ve kazâ meselesini bir noktaya kadar, kendi algı dünyamızdakilere benzeterek anlayabilir ve o haliyle iman ederiz. Nasıllığını tam olarak idrak etmemiz mümkün değildir. Peygamber Efendimiz, kader konusunu tartışan ashabına şöyle çıkmıştır: “Siz bununla mı emrolundunuz? Yoksa ben size bunun için mi gönderildim? Sizden öncekiler bu konuda tartışmaya başladıkları zaman helak olmuşlardır. Bir daha sakın ola ki bu konuda tartışmayasınız.”²⁰ Muhtemelen Hz. Peygamber (sav)'in burada yasakladığı da kaderin mahiyeti ile ilgili tartışmalardır.

Din öğretiminde kullanılan bazı kavramlar orijinaldir ve o şekilde kullanılmaları gerekir. Ayet, sünnet, farz, hadis, haram gibi kelimeler dine ait özel kavramlardır ve din alanında eğitim ve öğretimden söz ediyorsak kullanılmaları kaçınılmazdır. Kendi dilimizdeki karşılıklarını kullanmak yerine, oldukları haliyle kavratılmaları daha uygun olur.²¹ Kader ve kazâ kavramları da bunlardan biridir.

Kavramlar örgütlenmiş bilgi kümeleridirler ve tek başlarına olmaları imkânsızdır. Bunlar doğaları gereği bir sistemi gerektirirler.²² Kader ve kazâ kavramları da anlam muhtevası açısından dilimizde tek kelimeyle karşılığını bulamayacak kadar kapsamlıdır. Din öğretiminin hedeflerini gerçekleştirme açısından bu kavramların, ilgili oldukları kavramlarla birlikte bütüncül bir şekilde öğretimi önem taşımaktadır.

Kader ve kazâ konusu büyük ölçüde soyut olgulara dayanan bir yapıya sahiptir. Öğrencilerin bu konuya ilişkin soruları oldukça fazladır. Konu işlenirken bu soru işaretleri mümkün olduğunca giderilmeye çalışılmalı, diğer taraftan da özelden bu konu genelde de din ile ilgili olarak öğrencilerin zihinlerinin karışmaması için hassas bir tutum geliştirilmelidir. Bu bağlamda çizilecek kavram haritaları yoluyla kader ve kazâ olgularına ilişkin görsel ve bağlantısal bir içerik sağlanarak konunun somutlaştırılmasına katkıda bulunulabilir.²³

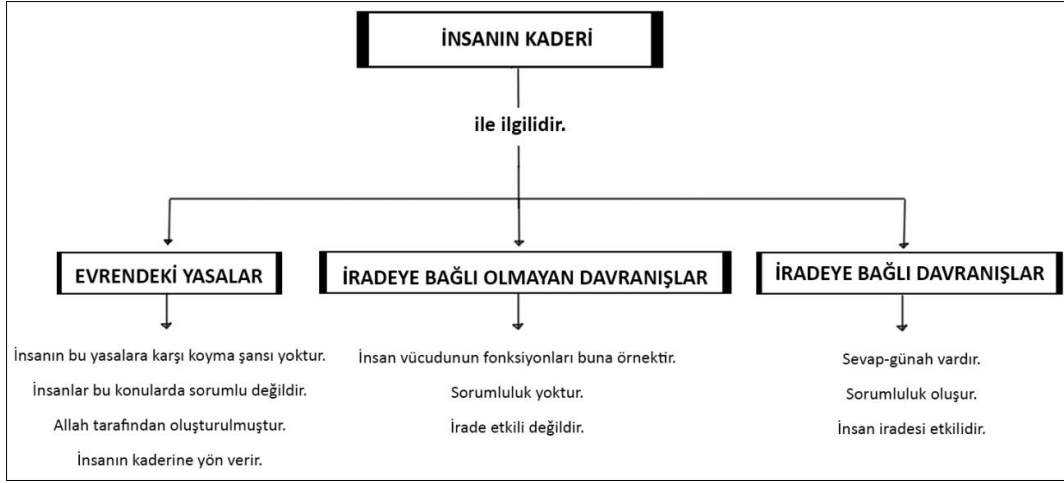
²⁰ Tirmizi, “Kader”, 1.

²¹ Osman Taştekin, “İlköğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Karşılaştıkları Dini Kelime ve Kavramları Anlama Düzeyleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 220.

²² Akyürek, *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*, 43.

²³ Adem Korucu, “Din Öğretiminde Kavram Haritası Kullanımı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 335-336.

Şekil 1. Kader ve kazâ konusunda bir kavram haritası örneği²⁴

2.1. Evrensel Yasalar (Sünnetullah) ve Özgürlük

Kader kelimesi Kur'an'da *ölçmek*²⁵, *önceden ölçüp-biçip hüküm vermek*²⁶, *her şeyi bir ölçü ve nizama göre düzenlemek*²⁷, *bir ölçü dâhilinde tayin ve takdir etmek*²⁸ gibi sözlük anlamlarında kullanılmıştır.

Kader kelimesinin geçtiği ayetlere baktığımızda Allah'ın her buyruğunun bir kader olduğu²⁹, insanların yaratılışlarını, rızıklarını ve ölümlerini tayin ettiği³⁰, O'nun her şeyi amacına uygun bir tabiatla yarattığı ve hedefine yönelttiği³¹, yılların hesap edilebilmesi için aya evreler koyduğu³², geceyi dinlenme vakti ve güneşle ayı hesap ölçüsü olarak belirlediği³³, belirtilmektedir. Bu ayetlerde hem Allah'ın kâinat için koyduğu ölçü, nizam ve kanunlar hem de insanların yaratılışı, yaşamı ve ölümüne ilişkin yasaların Allah tarafından konulduğu kader/takdir kelimesiyle ifade edilmektedir. Allah'ın tabiat ve toplum hayatını düzenlemek amacıyla âleme koyduğu yasalar herkes için eşit derecede geçerlidir.

Allah Teâlâ evreni belli bir düzen ve ölçü içinde yaratmış ve birtakım yasalar koymuştur. Bunları fiziksel yasalar, biyolojik yasalar ve toplumsal yasalar şeklinde sıralamamız mümkündür. Bu yasalar sünnetullah da olarak ifade edilir. İnsanlar, hayatlarını bu yasalar çerçevesinde devam ettirmektedirler. Yer çekimi kanunu vardır (fiziksel yasa). İnsan yüksek bir yere çıkıp kendini atsa düşer ve ölür. Uyku

²⁴ Cemal Tosun - Recai Doğan, *İlköğretim 6., 7. ve 8. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005), 132.

²⁵ ez-Zuhruf, 43/11; el-Kamer, 54/49; el-İnsan, 76/16.

²⁶ el-Vakıa, 56/60.

²⁷ el-Yunus, 10/5; el-En'am, 6/96.

²⁸ el-Abese, 80/19; el-Kamer, 54/12.

²⁹ el-Ahzâb, 33/38.

³⁰ el-Fussilet, 4/10-12; el-Furkân, 25/2.

³¹ el-A'la, 87/2-3.

³² el-Yunus, 10/5.

³³ el-En'am, 6/96.

insan için biyolojik bir ihtiyaçtır (biyolojik yasa). İnsan, bu biyolojik yasaya uygun hareket etmeyip, uykusuz olarak araç kullandığında hem kendinin hem de başkalarının ölümüne sebep olabilir. Toplumda yayılan bir fitne, haksızlık edenlere erişmekle kalmaz, diğerlerine de erişir (toplumsal yasa).³⁴ Bütün bu olanları ise kadere bağlamak, suçu kadere atmak mümkün değildir. Olaylar belli bir sebep sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşir. Kur'an evrendeki bu ölçü ve uyumu "kader" olarak ifade etmektedir.

Kader açısından, insanın iradesine bağlı olan ve bağlı olmayan durumlar vardır. Yüce Allah olan ve olacak olan her şeyi sebeplere bağlamıştır. Kul, bu sebeplere tevessül edince, Allah da o şeyi yaratır ve vücuda getirir. İlahi sünnet bu şekilde gerçekleşir.³⁵ Söz gelimi "ateşin yakması" fiziksel bir kanundur. Uygun olmayan bir yerde yakılan ateş yangına sebep olduğunda bu durum kadere bağlanamaz. Elbette burada sorumluluk ihmalde bulunan insana aittir.

Örneğin, bir grizu patlaması yaşandığında, bilirkişi raporu bu olayda kusur ya da ihmal olduğunu söylüyorsa, sorumlu olan insandır. Burada fiziksel ve biyolojik yasalar cereyan etmiştir. Çünkü yeterli havalandırma yapılmadığı zaman içeride biriken gaz patlamaya sebep olabileceği gibi göçük sonucu içeride kalan insanlar oksijensiz kalacakları için yaşamlarını sürdüremeyeceklerdir. Ayrıca oluşan patlamanın sebep olduğu yanıklar ve yaralanmalar ölüme yol açabilir. Bu örnekte de olduğu gibi Allah'ın iradesi söz konusu olsa da olaylar sebep-sonuç ilişkisi içerisinde cereyan eder. Ortalama yaşam sürelerinin, ülkelerin gelişmişlik düzeyleriyle ilişkili olması da buna örnek verilebilir. En son verilere göre, Sahra Altı Afrika'da yaşayan insanların ortalama yaşam süresi 61 iken³⁶, Avrupa'da yaşayan insanların ortalama yaşam süresinin 81 olduğu görülmektedir.³⁷ Bu durum, insanların yaşam standartlarının yükselmesini sağlayacak sebeplere sarılmalarının, tedavi imkanlarının geniş, can güvenliğinin sağlanmış olmasının bir sonucudur.

Her toplumun bir ömrü vardır.³⁸ Diğer taraftan, bir topluma gelen fitne, (o toplum içindeki) haksızlık yapmayan diğerlerine de erişir.³⁹ Diğerleri de "bu neden bizim başımıza geldi?" diyemez. Allah'ın kanunu böyledir.

Akıl ve irade sahibi bir varlık olan insan, davranışlarında tamamen özgürdür. Hidayet ve dalâlet konuları da böyledir. "Ve de ki: Hak Rabbinizdendir. Öyleyse dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..."⁴⁰ "Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör."⁴¹ şeklindeki ayetler bunu ifade eder.

³⁴ el-Enfal 8/25.

³⁵ Ömer Nesefi, *İslam İnançının Temelleri* (İstanbul: Otağ Yayınları, 1973), 137.

³⁶ The World Bank, "Life expectancy at birth, total (years) - Sub-Saharan Africa" (2019).

³⁷ The World Bank, "Life expectancy at birth, total (years) - European Union" (2019).

³⁸ er-Rad 13/1.

³⁹ el-Enfal 8/25.

⁴⁰ el-Kehf 18/29.

⁴¹ el-İnsan 76/3.

İnsanın sahip olduğu özgürlük, sorumluluğu beraberinde getirir. Ancak bu sorumluluğu reddeden müşrikler, Allah'ın dilemesinin kulun tercihlerine göre oluştuğunu kabul etmemişler ve kendi seçimlerinin ilahi takdir sonucu olduğunu iddia etmişlerdir. Kur'an'da şöyle buyrulur: "Allah'a ortak koşanlar diyecekler ki 'Eğer Allah dileseydi biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık.' Onlardan öncekiler de peygamberlerini böyle yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tatmışlardı. De ki: Sizin iddialarınızı ispat edecek bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz? Siz ancak kuruntuya uyuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz."⁴²

Acaba özgür bir varlık olan insanın iradesi sınırsız mıdır? O, dilediği her şeyi yapabilir mi? İnsanın sınırsız özgürlüğünden bahsetmek tabii ki mümkün değildir. Allah'ın koyduğu kanunlar çerçevesinde, kendi fiillerinin sonucu olarak karşısına bir takım seçenekler, imkânlar çıkar. İnsan da bunlardan birini seçer. Daha iyi imkânlar elde etmek için çok çalışsa da bazı arzularına kavuşamayabilir. Yani her zaman sebeplere sarılmak sonuca ulaşmak için yeterli olmayabilir. Bu, insanın kabiliyetleri ile sınırlıdır. Bu ölçüyü koyan da yine Allah'tır. "Allah'ın dilemesine bağlamadıkça (inşallah demedikçe) hiçbir şey için 'Bunu yarın yapacağım.' deme..."⁴³ ayeti de Allah'ın iradesine dikkat çekmektedir.

2.2. Kader ve Kazâ ile İlgili İlâhî Sıfatlar

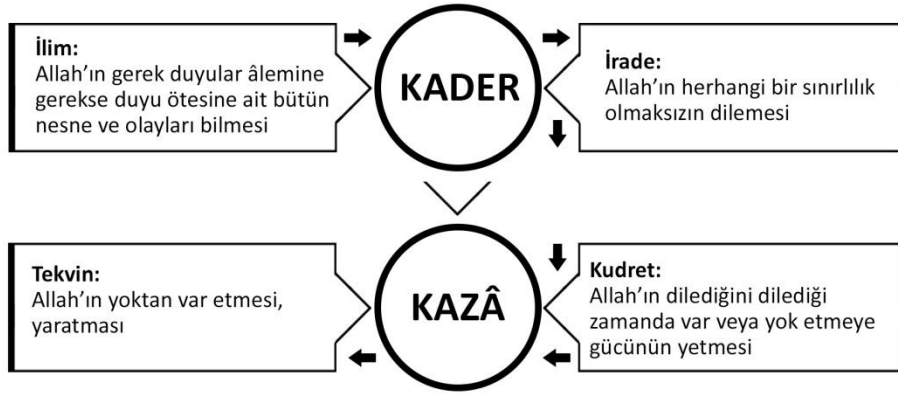
Kader ve kazâ meselesi, kavramsal olarak daha iyi anlaşılabilmesi için mutlaka Allah Teâlâ'nın sıfatları ile birlikte öğretilmelidir. Kader konusu Allah'ın subûti sıfatlarından ilim ve irade sıfatı ile ilişkilendirilebilir iken kazâ konusu da yine subûti sıfatlarından olan kudret ve tekvin sıfatları bağlamında ele alınabilir.⁴⁴ Burada özellikle üzerinde durulması gereken husus, Yüce Allah'ın bu sıfatlarının sonsuz olduğunun vurgulanmasıdır. Zira insanın sınırlı ilmi ve iradesi bağlamında düşünüldüğünde kader konusunun anlaşılması oldukça güçtür.

Kader ve kaza konusu ile ilahi sıfatlar arasındaki ilişki Şekil 2 benzeri bir görselle ifade edilebilir.

⁴² el-En'am 6/148.

⁴³ el-Kehf 18/23-24.

⁴⁴ Bk. Orhan Aktepe, "Kaza ve Kader'in Değişip Değişmemesi Problemi", *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 78-81.

Şekil 2: Kader ve kazâ ile ilahi sıfatların ilişkisi⁴⁵

Yüce Allah ezeli ilminde var olanı, sonsuz iradesiyle dilemiş ve bu kaydedilmiştir. Bu kader olarak isimlendirilmektedir. Yeri ve zamanı geldiğinde kaderde yazılı olan şeyi sonsuz kudreti ile yaratması ise tekvin sıfatını ifade eder. Bu ise kazâ olarak isimlendirilmektedir.⁴⁶ Bu anlamda sıfatlar arasında da bir ilişki olduğu söylenebilir. Allah'ın ezelde tekvin sıfatı bulunduğu halde mükevvenâtın niçin ezelde yaratılmadığı sorusu üzerinde duran Mâtürîdî, nesnelere varlık kazanabilmesi için Allah'ın ezelde tekvinle nitelendiğini, bunun nesnelere ezeli ilim, ilâhî irade ve kudret ile taalluk ettiğini söyler.⁴⁷

2.2.1. İlim Sıfatı

Kader konusunun doğru anlaşılması ya da anlatılmasında yaşanan güçlüğün sebeplerinden biri, konunun Allah'ın ilim sıfatıyla çok yakından ilgili olup, O'nun için zaman ve mekânın söz konusu olmamasıdır. Zamansızlıktan, zamanla sınırlı olan insanın dünyasına inildiğinde mesele girift bir hal almaktadır. Bu yüzden kader ve kazâ konusunda kavram öğretimi yapılırken konunun doğru anlaşılması için iki nokta üzerinde önemle durulması gerekmektedir. Bunlardan birincisi "**ezeli ilim**" meselesi, ikincisi ise "**ilim mâluma tabidir**" ilkesidir.

2.2.1.1. Ezeli İlim / İlm-i İlâhî (Zaman Meselesi)

Kader ve kazâ konusu Allah'ın sıfatlarıyla doğrudan ilgilidir. Allah'ın sıfatlarını tam olarak idrak etmemiz mümkün değildir. Ancak Allah'ın sıfatlarını

⁴⁵ Kavramlar hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Yusuf Şevki Yavuz, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Bekir Topaloğlu, "Kudret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Tefik Yücedoğru, "Tekvin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

⁴⁶ Maturîdilikteki bu isimlendirmeden farklı olarak Eşarilikte iki kavram birbirinin yerine kullanılır. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁴⁷ Ebû Mansûr el-Maturîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 74.

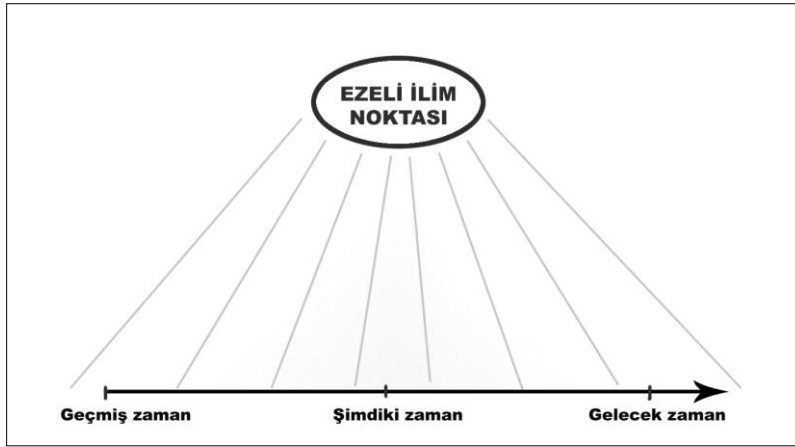
anlayabildiğimiz ölçüde kader konusunu anlamamız kolaylaşacaktır. Bu sıfatların, konuyla en ilgili olanı da “ilim” sıfatıdır.

İmam Maturûdî de konuyu Allah’ın ilim sıfatına bağlayarak açıklamaya çalışmıştır. Böylece mesele çıkmazdan kurtarılmaktadır. Ayrıca kazâ ve kader Allah’ın ilim sıfatına bağlı olarak açıklanınca insanın hürriyeti daha rahat kurtarılabilenekte, insanın iradesi serbestçe faaliyette bulunma imkânına kavuşmaktadır.⁴⁸

Ezelî ilim meselesi bir taraftan da zamanın göreceliliği ve mahiyetini izaha zorlamaktadır. Zira zaman ve mekan kavramının geçerliliği insan içindir. Allah’ın katında zaman ve mekândan söz edilemez. O’nun katında, insan için söz konusu olduğu gibi, zaman ve mekân birimleri yoktur. O, mutlak varlıktır. Yüce Allah, dün, bugün, yarını aynı anda, aynı düzeyde ve oranlarda bilir.⁴⁹ İnsan zaman ve mekânda yaşadığı için her olayı ve gerçeği zaman bağlanımında değerlendirmekte ve ezeli zamanın başlangıcı zannederek hata yapmaktadır. Kaderin anlaşılabilmesi, işte böyle yanlış bir mukayesenin ürünüdür.⁵⁰

Ezelî ilim ve zaman konusunu Şekil 3’teki gibi bir görsel üzerinden anlatmak mümkündür.

Şekil 3: Ezelî ilim ve zaman meselesi

Şekilde görülen düz çizgi zaman çizgisi, orta noktası şimdiki zaman olarak kabul edilebilir. Çizginin sol tarafındaki nokta ise geçmiş zamanı temsil etmektedir. O noktada Hz. Adem (as.) yaratılmış olup o günden bugüne kadar yaratılan her şey ve gerçekleşen bütün olaylar geçmiş zamanı ifade eden o nokta ile şimdiki zaman arasında vuku bulmuştur. Çizginin üzerinde ve sağ taraftaki nokta ise gelecek zamanı temsil etmektedir. İçinde bulunduğumuz andan itibaren gelecekte olacak her

⁴⁸ Bk. Şerafettin Gölcük, “İnsan ve Kaderi”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986), 20.

⁴⁹ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelam* (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 288-289.

⁵⁰ Bk. Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 183.

şey, hatta kıyamet, dirilme, hesaba çekilme sonrası cennet ve cehennem hayatı şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında yer alır. Ezel dediğimiz ise bu zaman çizgisi üzerinde bir nokta değildir ve geçmiş zamanın sol tarafında yer almaz. İşte kaderi anlamakta güçlük çekilmesinin sebebi, ezeli geçmişin öncesi gibi algılamaktır. Ezel dediğimiz, bu zaman çizgisinin bütün noktalarını aynı anda gören bir noktadır. Dolayısıyla geçmiş ve gelecek arasında vuku bulan bütün olayları ezeli ilmiyle bilen Allah Teâlâ bütün zamanlara aynı anda vâkıftır. Onun için geçmiş, şimdi ve gelecek gibi zaman bağlamı söz konusu değildir. Bu kavramlar, zamanla kayıtlı olan bizim için söz konusudur.⁵¹ Kur'an'da, âlemde meydana gelen her şeyin önceden bir kitapta (levh-i mahfûz/kitâb-ı mübîn) kayıtlı olduğuna ilişkin ifadeler de⁵² Allah'ın bu ezeli, ebedî ve sonsuz bilgisine karşılık gelmektedir. İlâhî sıfatların evrene yönelik etkileri anlatılırken muhatapların zihnine yerleştirmek amacıyla, "Allah bilir, irade eder ve yaratır." şeklinde bir sıralama yapılır. Bu tür ifadeler insanın anlayışının sınırlı oluşu ve sıralamaya ihtiyaç duyuşumuzdan ileri gelmektedir.⁵³

Kur'an'ı Kerim'de, âhiret hayatında cennet ve cehennem ehlinin talep ve temennileriyle yapacakları konuşmalara varıncaya kadar her şeyin ilâhî ilim çerçevesine girdiği görülmektedir. "Cennet ehli cehennem ehline: Biz Rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk, siz de size Rabbinizin vadettiğini gerçek buldunuz mu? diye seslenir. 'Evet!' derler. Ve aralarından bir çağrıcı, Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olsun! diye bağırır."⁵⁴ Yine başka ayetlerde cehennem ehlinin konuşmaları şöyle geçer: "(İnkarcılar) derler ki: Kendilerini dünyada iken kötülerden saydığımız kimseleri burada niçin görmüyoruz? Alaya aldığımız onlar değil miydi? Yoksa (buradalar da) onları gözden mi kaçırdık? İşte bu cehennem ehlinin tartışması şüphesiz gerçektir."⁵⁵

Allah'ın ilminin kuşatmadığı hiçbir şey yoktur ve bunlar ayrıca kayda geçirilmiştir. "İnkarcılar: Kıyamet bize gelmeyecek, dediler. De ki: Hayır! Gaybı bilen rabbim hakkı için, o mutlaka size gelecektir. Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey bile ondan gizli kalmaz. Bundan daha küçük ve daha büyüğü de şüphesiz, apaçık kitaptadır (yazılıdır)."⁵⁶

Allah'ın ilminde öncelik sonralık söz konusu değildir. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazâsı, takdiri ve Levh-i Mahfuzdaki yazısı olmadan dünya ve ahrette hiçbir şey olmaz. Allah yok olanı yok olarak bilir, onu yarattığı zaman nasıl olacağını bilir. Var olanı varlığı halinde bilir, onun yokluğunun nasıl olacağını bilir.⁵⁷ Zamanla ilgili olarak önce, sonra gibi kavramlar ise, bizim meseleyi ifade edebilmemiz ya da

51 Bk. Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, 182-183.

52 el-Hadîd, 57/22; en-Neml, 27/75; el-Burûc, 85/21-22.

53 Çağfer Karadaş, *Kadere İman* (Ankara: DİB Yayınlar, 2014), 55.

54 el-Araf 7/44

55 es-Sâd 38/62-64.

56 es-Sebe' 34/3.

57 İmam-ı Azam Ebu Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul, 1981), 68.

anlayabilmemiz içindir. “Allah, olacak olanı olmadan önce bilip kaderimize yazmıştır.” dediğimizde dahi, aslında bir anlamda Allah’ın ilmini zaman içinde bir yere oturtmuş oluyoruz. Bu ifadeye göre Allah’ın bilmesi ile bizim fiili işlememiz arasında bir öncelik sonralık ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Bu durumun, kaderin anlaşılmasını güçleştirdiği söylenebilir.

İnsanın geçmişi kazâ, geleceği ise kaderdir. *Geçmiş* insanın elinden çıkmıştır. Değiştirmek mümkün değildir. *Gelecek* de henüz insanın elinde değildir. İnsan, ancak *şimdi* üzerinde tasarruf sahibidir. Onun bu tasarrufunda ise Allah’ın ezeli ilmi tarafından belirlenmiş ve kula dayatılmış bir durum söz konusu değildir. Özetle “Allah’ın ezeli ilmi” ile bildiklerinin yazıya geçirilmiş hali olan kader, geçmiş zamanda yapılmış bir plan değil zaman dışı bir plandır. Geçmiş ve gelecek zamanların tamamını aynı anda kuşatan zaman üstü bir ilimdir. Kader ve kazâ konusunun kavramsal olarak öğretiminde bu hususa özellikle vurgu yapılmalıdır.

2.2.1.2. İlim Mâluma Tâbidir

Kader ve kazâ meselesinde insanın fiillerini ilgilendiren –insanın saîd ve şakî olacağı gibi- meselelerde Allah’ın mutlak ilmi insanı ve ona verilmiş hür iradeyi kuşatmış, insanı ve yapacağı işleri çepeçevre sarmıştır. İnsan, Allah’ın ilminin dışında bir şey yapamaz. *İlim* ise *bilinene tâbidir*.⁵⁸ İnsan, fiillerini Yüce Allah bildiği için işlemez. Bilakis kişinin bu işleri, yapmakta olduğu ve yapacağı Allah tarafından ezeli ve mutlak anlamda bilinmektedir (ilim mâluma tabidir). Çünkü Allah kulu, seçen ve seçtiklerinden sorumlu olan bir varlık olarak yaratmıştır, onu emir ve yasaklarla sorumlu ve yükümlü tutmuştur. Ayrıca Yüce Allah, kulun seçimine göre fiilin yaratılacağı noktada bir ilahi kanun belirlemiştir.⁵⁹

Konuyu daha anlaşılır kılmak için bir örnekle ele alalım. Daha senenin başında iken aldığımız bir takvimde, sene boyunca her gün için Güneş’in doğuş ve batış saatlerinin yazılı olduğunu görürüz. Mesela yılın son ayının son günü olan 31 Aralık’a baksak Güneş’in 07:59’da doğacağını ve 17:48’de batacağını görürüz. İşte takvimdeki yazılı olan bu bilgiler ilimdir. Mâlum ise Güneş’in o tarihte ve o saatte doğacak ve batacak olmasıdır. Bu noktada şu soruyu sorabiliriz: “Acaba takvimde yazıldığı için mi Güneş o saatlerde doğuyor ve batıyor? Yani mâlum olan Güneş’in doğup batacağı saat, ilim olan takvimdeki yazıya mı tabi? Yoksa Güneş’in o saatte doğup o saatte batacağı önceden hesaplanıp bilindiği için mi takvime kaydedilmiş? Yani ilim mâluma mı tabi?” Tabi ki, ilmin mâluma tabi olması doğru olandır.

Çünkü Güneş’in doğacağı ve batacağı saatler için uzmanları tarafından hesaplanmış ve takvime yazılmış. Eğer tam tersi olsaydı, mâlum ilme tabi olsa yani Güneş öyle yazıldığı için doğup batsaydı, o zaman takvime Güneş’in doğuş vakti olarak 7:59 yerine 12:00 yazdığımızda Güneş’in 12:00’de doğması gerekirdi. Hatta “Bugün Güneş doğmayacak.” yazdığımızda Güneş’in o gün doğmaması gerekirdi.

⁵⁸ Ayrıca bk. Nesefi, *İslam İnançının Temelleri*, 138-140; Gölcük - Toprak, *Kelam*, 289.

⁵⁹ Ayrıca bk. Nesefi, *İslam İnançının Temelleri*, 138.; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, 181.

Ancak bunların hiçbiri olmuyor. Sebebi ise ilmin yani takvimdeki yazının, mâluma yani Güneş'in kendisine tabi olmasıdır. Bu anlatımlardan sonra, insanın sınırlı bilgiye sahip olduğu halde, zaman ve mekânla kayıtlı iken, bir sene sonra Güneş'in ne zaman doğacağını ve ne zaman batacağını önceden bilebiliyorsa; kudreti sonsuz, ilmi nihayetsiz, zaman ve mekândan kayıtlı olmayan Allah'ın, bir takvim hükmünde olan kader defterine bizim doğacağımız ve öleceğimiz günü ve bu iki gün arasında neler yapacağımızı yazmasının anlaşılabilir bir durum olmadığına vurgu yapılmalıdır.

Allah'ın ilmi, kulun seçimine bağlı olup, Allah'ın ezeli anlamda bir şeyi bilmesinin, kulun irade ve seçimi üzerinde zorlayıcı bir etkisi yoktur.⁶⁰ Özetle, bahsettiğimiz iki meseleden çıkaracağımız bir ilke olarak vurgu yapılması gereken şey şudur: *Allah, bizim ne yapacağımızı kader defterimize yazmış ve bizi o yazıya göre hareket etmeğe mecbur etmiş değildir. Bilakis, cüzi irademizle neyi tercih edecek ve hangi fiili işleyeceksek, Allah ezeli ilmiyle bunu bilmiş ve kader defterimize yazmıştır.* Kavram öğretimi yaklaşımıyla konuyu işlerken, daha anlaşılır olması açısından bu iki meselenin üzerinde durulması önemlidir. Bu durum kavram öğrenimindeki yanlışları azaltmaya yarayacaktır.

2.2.2. İrade Sıfatı

Kader konusunda Allah Teâlâ'nın irade sıfatından bahsederken külli irade ve cüzi irade ayrımı yapılır. Külli irade ifadesi, Allah Teâlâ'nın sonsuz iradesine karşılık gelirken, insanın sahip olduğu cüzi iradeyi de kuşatmaktadır.⁶¹ İlâhi ilim ve irade sıfatı kader ile doğrudan ilişkilidir. Her şey Allah'ın iradesine göre gerçekleşir ancak bu irade sebepsiz ve hikmetsiz değildir.⁶²

2.2.3. Kudret Sıfatı

Kudret, Yüce Allah'ın sonsuz güç sahibi olması ve bütün mümkünâta irâde ve ilmüne uygun olarak tesir ve tasarruf etmesi demektir. Kudretin zıddı olan acziyet, Allah hakkında düşünülemez. Onun kudretinin yetmeyeceği hiçbir şey yoktur. O, asla acziyet içinde olamaz.⁶³

2.2.3. Tekvin Sıfatı

Tekvin, yok olan bir şeyi yokluktan varlığa çıkarmak, var etmek demektir. Allah Teala'nın yaratma ile ilgili sıfatıdır.⁶⁴ Kur'an'da şöyle buyurulmaktadır: "Bir şeyin olmasını istediği zaman, sözümüz ona 'ol' dememizdir ve hemen olur."⁶⁵ Allah'ın ezeli ilmi ve iradesi ile takdir edilen kaderin yeri ve zamanı geldiğinde gerçekleşmesi anlamına gelen kazâ, Allah'ın kudret ve tekvin sıfatlarıyla gerçekleşir.

⁶⁰ Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*, 181.

⁶¹ Kazanç, "İslam Kelamında İnsanın Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", 195.

⁶² Aktepe, "Kaza ve Kader'in Değişip Değişmemesi Problemi", 80.

⁶³ Aktepe, "Kaza ve Kader'in Değişip Değişmemesi Problemi", 81.

⁶⁴ Gölcük - Toprak, *Kelam*, 239-240.

⁶⁵ en-Nahl 16/40.

3. Fonksiyonel Yaklaşım

Kavram öğretimi boyutunda evrensel yasalar, özgürlük ve sorumluluk gibi konular konular ilahi sıfatlarla birlikte kavram öğretimine konu edilirken çoğunlukla “nedir?” ve “nasıldır?” sorularına cevap verilmiş olur. Ancak “Kadere ne gerek var?” “Madem Allah Teâlâ bunları zaten biliyor, yazmasına ne gerek vardı?” “Kaderimiz niçin yazılmıştır?” vb. sorulara cevap bulmak üzere kader inancının fonksiyonuna işaret etmek, yani kavramsal yaklaşımla öğretimin devamında konunun fonksiyonel yaklaşımla işlenmesi gerekir.

Chave, kaleme aldığı kitabında *din eğitime fonksiyonel yaklaşım* ifadesini, din eğitiminin modern dünyayı anlamlandırmadaki yerine işaret etmek üzere kullanmaktadır. Kitabında, din eğitiminin icra ettiği fonksiyonun üzerinde durmaktadır.⁶⁶ Fonksiyonel yaklaşım ifadesi, bu çalışmada ise inancın bir Müslümanın hayatında icra ettiği fonksiyona vurgu yapmak anlamında kullanılmaktadır. Çalışmamızda, inanç öğretiminde kavram öğretiminin yanı sıra kullanılmak üzere kavramsallaştırılan ve kullanılması önerilen *fonksiyonel yaklaşım*, öğretilecek kavramın ya da inancın insan hayatında icra ettiği fonksiyonlara değinmek suretiyle, somut tecrübeler üzerinden anlatıldığı ve insanı hayata hazırlayan bir yaklaşım olarak ifade edilebilir.

Fonksiyonel yaklaşımı, din psikolojisi araştırmalarında ortaya konan yükleme (atıf) kuramı ve başa çıkma kuramı ile ilişkili olarak düşünülebilir. Yüklemeye kuramına göre insan, üstesinden gelmekte zorlandığı olayları anlama ve açıklama ihtiyacıyla motive edildiğinden, dış dünyada yaşadığı ve gözlemlediği olayları "niçin" sorusunu sorarak anlamlandırmaya çalışır. Bu çerçevede atfetme, kişinin iç ve dış dünyasını anlamlandırma süreci olarak değerlendirilebilir.⁶⁷ Başa çıkma ise insanların hayata aktif bir şekilde katılmalarını sağlar. Onu her durumda güçlü ve dinamik kılan sağlıklı ve gerekli bir değişim sürecini temsil eder.⁶⁸

Hayata anlam vermede ve zorluklarla başa çıkmada din önemli bir yere sahip iken kader inancının ayrıca bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kur'an Kursu öğrencileri üzerine yapılan bir çalışmada, öğrencilerin var oluşlarını din ile anlamlandırırken aynı zamanda hayatı yaşanabilir kabul edebilme hususunda dini inançlarından, özellikle Allah, âhret ve kader inancından destek almakta oldukları görülmüştür. Bu da onların anlam arayışlarının ve sorunlarının üstesinden

⁶⁶ Bk. Ernest J. Chave, “A Functional Approach to Religious Education”, *Religious Education* 48/6 (Kasım 1953), 393-396.

⁶⁷ Bk. Ali Küşat, “Ergenlerde Allah Tasavvuru”, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celalettin Çelik (Adana: Karahan Yayınları, 2006), 113-156; İbrahim Gürses, “Yüklemeye Teorisi ve Din Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 359-377.

⁶⁸ Bk. Abdulkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 60.

gelebilmeye çabasının dinle bağlantılı tezahür ettiği anlamına gelmektedir. Çünkü din anlam arayışında önemli bir rol oynamaktadır.⁶⁹

İslam inancına göre insanların ve tüm varlıkların hayatlarındaki tüm olayları belli yasalara göre yaratan Allah'tır. Allah, belli şeyleri isteyenlerin, onların sebeplerini yerine getirmelerini, istenmeyen sonuçların ortaya çıkmaması için de onların sebeplerini işlememelerini istemektedir. İşte kader inancı, sebep ve sonuçların Allah'ın bilgisi dahilinde olduğunun bilinerek, O'nun tüm hayatı idare eden olduğunun unutulmamasını gerektirir.

Kader inancı, acıların ve çeşitli sıkıntıların üstesinden gelmede, ümitsizliği yenmede insana destek olmaktadır. Katlanılmaz sıkıntılara tahammülleri kolaylaştırmaktadır. Rızıkların Allah'ın takdirinde olduğunu bilen insan, bu rızka erişmek için çalışmayı terk etmediği gibi mala karşı bir düşkünlük gösterip kendine ve başkalarına zulmetmemektedir. Ölümün Allah'ın takdiriyle hak olduğuna inanan insan için kader, ölümle insanı uzlaştırmakta önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

Çeşitli olaylar karşısında insanın psikolojisini dengede tutan, insanı aşırılıklardan ve isyandan koruyan kader inancıyla ilgili olan ecel, ömür, rızık, afet, sağlık, hastalık, başarı, başarısızlık, tevekkül, hayır ve şer kavramlarını sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ele alırken, diğer taraftan bu olaylarla ilgili Allah'ın iradesi ve takdirini unutmamak gerekir. Bu bakımdan bu olayların insan için ne anlama geldiği, kader inancıyla birlikte fonksiyonel olarak öğretilmelidir. Konuyla ilgili ayetleri bir arada değerlendirdiğimizde kader inancının fonksiyonu ortaya çıkmakta, iki farklı tutum arasında denge kurmaya yardımcı olmaktadır. Kader ve kazâ inancının icra ettiği fonksiyonları aşağıdaki bağlamlarda ele almak ve öğretime konu etmek mümkündür.

3.1. Kaybedilenin Üzüntüsüyle Başa Çıkma

İnsanın başına gelecek her şey Allah'ın ilminde mevcuttur. Bu anlamda, kaybettiklerinin, Allah'ın takdiriyle olduğunu bilen kişi, bu inancıyla teselli bulur. Kadere iman etmenin yararlarından olarak bu konuyla ilgili, Allah Teâlâ şöyle buyurur: "Hiçbir musibet, daha önce buyruğumuzda öngörülmüş olmadıkça ne yeryüzünün ne de sizin başınıza gelmez. Şüphesiz bu kolay bir iştir. Bunun sebebi, kaybettiğiniz iyi ve güzel şeylere üzülmesiniz ve elinize geçen iyi ve güzel şeylerle de boş yere şımarmanızdır. Çünkü Allah, kendini beğenip küstahça davrananları sevmez."⁷⁰

3.2. Kazanılandan Dolayı Şımarıklığa Kapılmama

İnsan, tüm tedbirleri almasına rağmen elindekileri kaybedebileceği gibi malı, mülkü kendisini şımarıklığa da götürebilir. Bu şımarıklığı da insanı saptırabilir. Anahtarlarını taşımaya güç yetiremeyecek kadar çok büyük bir hazineye sahip olan

⁶⁹ Bk. Elif Batman, *Yaşamın Zorluklarıyla Başa Çıkmada Kader İnancının Rolü* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁷⁰ el-Hadid 57/22-23.

Karun'un, sapmasının temel nedeni de, "kendisinde bir bilgi bulunduğuna" inanması, yani kendisinin diğer insanlardan üstün olduğunu düşünerek kibirlenmesiydi. Ve bu kibiri sonucu da helâk oldu.

Yüce Allah, Karun misali, küstahça davrananları şımarmamaları için bir musibetle cezalandırabilir. Başlarına gelen musibet kederde olduğu gibi onların elleriyle işledikleri yüzündendir. Bu arada yukarıda da yer verdiğimiz Hadid suresi 23. ayetinde buyurulduğu gibi insan sahip olduklarını kendinden bilip şımarmaması gerekir. Kader inancı sayesinde, rızık verenin Allah olduğunu ve bunun Allah tarafından takdir edildiğini bilmek kişiyi bu istenmeyen tutumdan koruyabilir.

3.3. Ölüm Zamanı (Ecel) ve Ölüm Karşısında Kaderin Teselli Edici Olması

Allah Teâlâ her canlıya bir ömür takdir etmiştir. Elbette Allah'ın dilemesinde sınır yoktur ancak takdir ettiği bu ömrün uzun ya da kısa olmasında insanın fiillerinin rolü inkâr edilemez. Dünyada her yıl milyonlarca kişi sigara yüzünden hayatını kaybettiği gerçeği ortada dururken, bir sigara kullanıcısının, "Ecelimiz alınımıza yazılmış. Sigara içince ömrümüz kılacak değil ya?" şeklindeki düşüncesi kabul edilemez. Zira uzun süreli sigara kullanımının yaşam süresini kısalttığı ve ölümlere yol açtığı bilimsel çalışmalarla ortaya konulmaktadır.⁷¹

İnsan ne zaman öleceğini bilmediği için her an ölecekmiş gibi davranarak kendisini âhirete daha iyi hazırlayabilir. Yani ecelimizin ne zaman geleceğini bilmemek, hayatın her anını iman ve ibadetle geçirmek üzere çabalamaya götürmelidir insanı. Bir hayat boyu kulluk vazifesini yapmayı, hatta günahlar işleyip ölümüne yakın tövbe etmesi ve Allah'a yönelmesi ne kadar makbul olduğu bir tarafa öleceği zamanı gerçekten bilmesi kişiyi gerçek bir pişmanlığa götürse ve makbul bir tövbe olsa da hayatın bir bütün olarak imtihan oluşunun hikmetine aykırı olacaktır. Öte yandan ne zaman öleceğini bilmemesi insanı hayata daha çok bağlar, insan ömrünü daha dolu geçirebilir. Bir taraftan âhiretini düşünürken diğer taraftan da dünyayı imar etmeye, bu dünya için de çalışmaya devam eder.

Eceli Allah'ın takdir etmesi, insanın bir yakını kaybettiği zaman teselli bulmasına yardımcı olur. "Ne yapalım, Allah bu kadar ömür takdir etmiş." diyerek üzüntüsünü yatıştırır. "Hiçbir kimse yoktur ki ölümü Allah'ın iznine bağlı olsun. (Ölüm), belli bir süreye göre yazılmıştır."⁷²

Bakkala ekmek almak için gönderdiği altı yaşındaki çok sevdiği çocuğunu araba çarpan bir annenin durumunu düşünelim. Çocuğunu kaybetmenin acısına nasıl dayanabilir? Ancak "Allah'ın takdir ettiği ömür bu kadarmış." diyerek teselli bulabilecektir. "Ben göndermeseydim ölmeyecekti." diye düşünmesi ise ancak acısını derinleştirir. Öte yandan arabanın şoförüne, "Ömrü bu kadarmış, senin bir suçun yok." denmeyip gerekli ceza verilir.

⁷¹ R. Peto vd., "Mortality from Tobacco in Developed Countries: Indirect Estimation from National Vital Statistics", *The Lancet* 339/8804 (Mayıs 1992), 1268-1278.

⁷² Al-i İmran 2/145

3.4. Rızık İçin Çaba Gerekmesi ve İmtihan Aracı Olarak Rızık

“Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızık Allah’a ait olmasın. Her birinin dünyada duracakları yeri de öldükten sonra emaneten konulacakları yeri de O bilir. Bunların hepsi açık bir kitapta yazılıdır.”⁷³ ayetinde ifade edildiği gibi her canlının rızık Allah’a ait olup, kaderine işlenmiştir.

İnsanların ne kadar rızık elde edeceklerini bilen Allah’tır. Ancak rızık, insanlara hiçbir çaba göstermeden kendiliğinden gelmez. “Rüzgârları, yağmurun müjdecileri olarak göndermesi, Allah’ın varlık ve kudretinin delillerindedir. O bunu, size rahmetini tattırmak, emriyle gemilerin yol alması, onun lütfundan rızıkınızı aramanız ve şükretmeniz için yapar.”⁷⁴) Yine Kur’an’da, insanların çalışıp rızıklarını aramaları gerektiğini şöyle belirtilir: “Namaz kılınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan isteyin...”⁷⁵

Sebeplere yönelerek çalışıp çabalayan insan, elde ettiği rızık veren Allah’ı da unutmamalıdır. O’na, verdiği nimetler için şükür borcunu yerine getirmelidir. “O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın.”⁷⁶

Rahmet kapılarını sonuna kadar açan Yüce Allah, sonsuz kudretiyle okyanusların derinliklerinde yaşayan hayvanlardan, toprağın altında yuvalanan karıncaya kadar her canlının rızıkını verdiği gibi insanın rızık da O’na aittir. İnsan, O’nun kudretini her an hatırlamalı, aczini unutmamalıdır. Bu konuyla ilgili Kur’an-ı Kerim’de geçen ayette şöyle buyrulur: “Allah size verdiği rızık kesiverse, size rızık verebilecek olan kimdir?...”⁷⁷

“Şüphesiz Rabbin, dilediğine rızık bol verir ve dilediğine kısar. Çünkü O, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”⁷⁸ Allah’ın rızık herkese farklı farklı vermesi sebebiyle, aynı işi yapan iki kişinin kazancı aynı olmamaktadır. Bu nedenle bir taraftan rızık verenin Allah olduğu bilinciyle çalışmaya devam etmeli, diğer taraftan da başkalarını kıskanmamalıdır.

İnsan için bu dünya imtihan dünyasıdır. Gerek az kazansın gerek çok kazansın Allah’a şükretmek insanın sorumluluğudur. Herkesin imtihan edildiği şeyler de farklıdır. Çok kazanan, kazandığını kendinden bilip Karun misali küstahlaşabilir.⁷⁹ Az kazanan insan da sahip olduklarına şükretmediği gibi rızıkını nasıl kazandığına bakmayıp, bir hırs içerisinde harama bulaşabilir. Kazanamadıkları şeyler de onu üzüntüye sevk edebilir. Karun’un helâkından sonrasında ilgili Kur’an şöyle bahseder: “Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler: Demek ki, Allah rızık, kullarından

⁷³ el- Hud 11/6.

⁷⁴ er-Rum 30/46.

⁷⁵ el-Cuma 62/10.

⁷⁶ el- Bakara 2/22.

⁷⁷ el-Mülk 67/21.

⁷⁸ el-İsra 17/30.

⁷⁹ el-Kasas 28/78-82.

dilediğine bol veriyor, dilediğine de az. Şayet Allah bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi. Vay! Demek ki inkârcılar iflâh olmazmış! demeye başladılar.”⁸⁰

Allah’ın ihsan ettiği nimetler yeryüzünde yaşayan bütün insanlara yetecek kadar çoktur. Ancak fakirliğin ilahi takdire göre oluştuğunu iddia eden müşrikler kaderci bir tavır takınarak paylaşmayı reddetmişlerdir. Kur’an onlardan şöyle bahseder: “Kendilerine ‘Allah’ın size verdiği rızıktan başkaları için harcayın!’ denildiğinde, hakikati inkâra şartlanmış olanlar, inananlara, ‘Rabb(iniz) dileseydi (kendisinin) besleyebileceği kimseleri biz mi besleyip doyuralım? Doğrusu siz açık bir yanlgı içindesiniz!’ derler.”⁸¹

Kadere inanan ve rızkı verenin Allah olduğunu bilen insansa, rızkını helal yollardan kazanmak için çalışır, sahip olduklarına şükreder, kazanamadıklarına üzülmez, elindekileri paylaştığı gibi başkalarını da sahip olduklarından dolayı kıskanmaz.

3.5. İnsanın Yaptıklarının Sonucu Olarak Afetler ve Afetler Karşısında Teselli Edici Unsur Kader

Allah, yeryüzünü bir ölçü ve düzen içerisinde yaratmıştır. İnsana düşen ise, içinde yaşadığı doğayı korumak, dengeyi bozmamaktır. Kur’an’da bu durum şöyle ifade edilir: “Göğü Allah yükseltti ve mizanı (dengeyi) o koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”⁸² Yine bir başka ayette: “İnsanların kendi işledikleri kötülükler sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını dünyada onlara tattıracaktır.”⁸³ buyrulmaktadır. Ortaya çıkan bu kötülüklerin sonuçları, yanlış yapanlarla sınırlı kalmaz, bütün toplumu içine alır. Allah, koyduğu toplumsal yasalara işaretle Kur’an’da şöyle buyurur: “(Öyle) Bir fitneden sakının ki, aranızdan haksızlık edenlere erişmekle kalmaz (hepinize erişir)...”⁸⁴ İnsanlar deprem, sel, yangın gibi afetler için tedbirlerini almakla sorumludur. Örneğin, deprem sonucu oluşan can ve mal kayıplarını önlemek mümkünken, gerekli tedbirleri almayıp, alın yazısı diyerek suçu kadere atmak yanlış bir kader algısına dayanmaktadır.

Afetlerin orman yangınları, sel baskını gibi bazıları, insanların kendi elleriyle işledikleri yüzünden gerçekleşebilirken, deprem, kasırga gibi bazı afetler insanın elinde değildir. Ayrıca Kur’an’da Allah’ın, bazı toplumları afet ve felaketlerle cezalandırdığı anlatılır. Bütün bunlar Allah’ın izni ve takdiriyledir: “Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet başa gelmez.”⁸⁵ Elimizden gelen herşeyi yapmamıza rağmen afetler sonucu can ve mal kayıplarına uğrayabiliriz. Bu durumda Allah’tan

⁸⁰ el-Kasas 28/82.

⁸¹ el-Yasin 36/47.

⁸² er-Rahman 55/7-8.

⁸³ er-Rum 30/41.

⁸⁴ el- Enfal 8/25.

⁸⁵ et-Teğâbun 64/11.

geldiğini bilerek takdir ve ecele razı olur, teselli buluruz. Ancak daha en başta Allah takdir ettiyse olur deyip, evimizi dere yatağına yapmak, depreme karşı dayanıksız yapmak doğru kabul edilemez.

3.6. Sebeplere Sarılmak ve Teslimiyet

“İnsan için ancak çalıştığının karşılığı vardır.”⁸⁶ Doğru kader algısı, doğru bir (özgürlükçü) tevekkül anlayışını kendi içinde barındırır ve herhangi bir konuda Allah’a teslim olurken, dünyevi koşullarda yapılması gerekenleri ve alınması gereken tedbirleri aldıktan sonra, kadere teslim olmayı ve rıza göstermeyi gerektirir. Allah’ın kâinata koyduğu kanunlar vardır. Belli sonuçları elde etmek içinse sebeplerini yerine getirmek lazımdır. Bahçesi olan bir insan verimli bir şekilde ürün alabilmek için üzerine düşen görevler vardır: Çapasını yapar, eker, gübreler, sular, zararlı böceklerle karşı önlemini alır. Bunlardan birini yapmadan işini Allah’a havale edemez. Bu anlamda doğru tevekkül, insanın, yapacağı işlerde kendisine düşen görevleri yapıp her türlü tedbiri aldıktan, yeterli ve gerekli çalışmaları en güzel biçimde yerine getirdikten sonra sonucu Allah’tan beklemesidir.⁸⁷

İnsan, zayıf yaratılmıştır ve gücü de belli ölçüde sınırlıdır. Bir şey için her ne kadar çalışıp çabalasa da gücünü aşan konular vardır. Üzerine düşen görevi yerine getirirse bile istediğine ulaşamayabilir, istediği sonucu elde edemeyebilir. Kişi bahçesini gerektiği şekilde ekip, yapması gerekenleri yerine getirmiştir. Ancak şiddetli bir şekilde dolu yağmasıyla birlikte bütün ürünün telef olması da mümkündür. İşte sebeplerini yerine getirdikten sonra Allah’a tevekkül eden insan, “Ben elimden geleni yaptım.” diyerek rahatlar. Allah’a teslimiyetin huzurunu hisseder. Üstüne düşen görevi yerine getirmeden işlerini Allah’a havale etmek ve o sonuçtan razı olmak ya da kaderi suçlamak ise yanlıştır.

3.7. Sağlığını Korumak, Tedavi Yollarını Aramak ve Sabır

İnsanın yaratılışı aslında sağlam ve sağlıklı bir biçimdedir. Sahip olduğu sağlığı korumak ve kıymetini bilmek ise insanın sorumluluğundadır. Hem beden sağlığı, hem de akıl sağlığı için Allah, bazı yiyecekleri ve içecekleri insana haram kılmıştır. “Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin. Bu konuda aşırı da gitmeyin, yoksa üzerinize gazabım iner. Gazabım da kimin üzerine inerse helak olmuş demektir.”⁸⁸ ayeti bu konuya işaret etmektedir. Hz. Ömer’in, veba salgını olan yere girmeyerek geri dönmesi de buna örnektir.

Sağlığını korumak için elinden geleni yapsa da insan, hastalığa yakalanabilir ya da doğuştan bir hastalığa sahip olabilir. Bu durumda ise “Ne yapayım kaderimde bu varmış” deyip tedavisini aramamak yanlıştır. İnsanı hastalıklardan kurtarıp

⁸⁶ en-Necm 53/39.

⁸⁷ *Dini Terimler Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009).

⁸⁸ et-Taha 20/81.

sağlığa kavuşturacak yolları da Allah yaratmıştır. Tedavide kullanılan ilaçlar da Allah'ın yarattıklarından yapılmakta olup, onlarla tedavi olmak da Allah'ın takdiridir.

Kimi hastalıklar da vardır ki henüz tedavisi bulunmamış olabilir ya da hastalığın teşhisi geciktiği için tedavisi imkânsız hale gelmiştir. Bunun gibi durumlarda ise şifayı verenin Allah olduğu gibi derdi verenin de Allah olduğunu bilmek insanı rahatlatır, teslimiyetini artırır, kişiye kuvvet verir. Ayrıca çektiği sıkıntılar günahlarına kefarete olacak, hastalığın verdiği acıya, sıkıntılara sabreden insan bunun ecrini âhirette alacaktır.

3.8. Başarı ve Başarısızlık

İnsan başarılı olmak ister. Bunun içinse çalışıp çabalaması gerekir. Ayette de anlatıldığı gibi: "İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur."⁸⁹ Diğer taraftan insanın tüm başarısı sadece kendisinin ürünü de değildir. Sağlık, akıl, zeka ve çalışma imkânı Allah'ın verdiği nimetlerdir. Bir taraftan başarı için çalışırken diğer taraftan da Allah'ın yardımını unutmamak gerekir. Şuayb aleyhisselam da kavmine şöyle seslenmişti: "...Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam ancak Allah'ın yardımı ilemdir. Yalnız O'na dayandım ve yalnız O'na döneceğim."⁹⁰ Allah'ın verdiği nimetleri ve imkânları görmeyen insan ise "Zaten ben çok zekiyim. Çok da çalıştım, başardım." diyerek bir gurura, kibreye kapılabilir. Nitekim sahip olduğu hazine için: "Karun, 'Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir.' dedi..."⁹¹ ve helak oldu.

İnsanlar başarılarıyla övünürken, başarısızlıklarını ise kabullenmek istemez. "Nasib değilmiş, hayırlısı olsun." gibi sözlerle başarısızlığını örtbas etmeye çalışır. Kendisi buna inanmasa da sorumluluğu bir anlamda kadere yükler. Elinden gelen tüm çabayı, imkânları ölçüsünde sarf ettikten sonra bu sözleri söylemek ise farklıdır. İşte o zaman kader inancı, her şeyin Allah'ın takdiri olduğuna inanan insanı ümitsizlikten kurtarır, üzüntüsünü giderir. Başarısızlığının sebeplerini araştırır ve daha büyük başarılar için imza atar. Aksi halde körü körüne kadere teslim olmanın dinde yeri yoktur.

Kur'an'a göre gerçek başarı ise sonuç itibariyle âhiret hayatında mükâfatla karşılanmak ve Allah'ın razı olmasıdır.⁹² Başarıyı elde etmek için mücadele ederken kişi ahlaki sorumluluklarını da unutmamalı, başarısını başkalarının mağduriyetine dönüştürmemelidir. Bu noktada başarı diye nitelendirdiğimiz her şeyde Allah'ın rızası olduğunu da söyleyemeyiz. Söz gelimi, atom bombasını üretmek, birileri için başarı olarak görülebilir. Ancak bu başarının neye hizmet ettiği önemlidir. "Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır. Onlar için elem verici bir azap vardır."⁹³

⁸⁹ en-Necm 53/39.

⁹⁰ el-Hud 11/88.

⁹¹ el-Kasas 28/78.

⁹² et-Tevbe 9/72, 89; el-Maide 5/119; en-Nisa 4/13.

⁹³ Al-i İmran 3/188.

3.9. İmtihanın Bir Parçası: Hayır ve Şer

Hayır, sözlükte iyi ve faydalı iş demektir. Terim olarak; Allah'ın emrettiği, razı olduğu ve sevdiği davranışlar anlamına gelir. Şer ise kötü ve fena iş demektir. Terim olarak ise Allah'ın yasakladığı ve hoşnut olmadığı, sonuçta yerilen ve cezayı hak eden davranışlar anlamına gelir. İnsana diğer varlıklardan farklı olarak, akıl verilmiştir. Bu aklıyla iyiyi kötüden ayırabilir. Allah, gönderdiği peygamberler ve kitaplarla insanlara doğruları bildirmiş, onları iyi ve güzel olana yönlendirmiştir. Bu anlamda iyi ya da kötüyü, hayır ya da şerri seçmek insanın elindedir. Âhirette de ona göre karşılık görecektir. "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onun karşılığını görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onun karşılığını görür."⁹⁴ ayetinde de belirtildiği gibi Allah katında kimseye haksızlık yapılmaz.

Diğer konularda olduğu gibi Allah, hayır ve şer ile kullarını imtihan eder. "Her canlı ölümü tadar. Bir deneme olarak sizi hayırla da, şerle de imtihan ederiz. Ve siz, ancak bize döndürüleceksiniz."⁹⁵ ayeti buna işaret etmektedir.

Hayır ve şer göreceli iki kavramdır. Kimi zaman insanın başına öyle işler gelebilir ki onu hiç hak etmediğini düşünür, "Bu benim başıma niye geldi?" diyebilir. Yerine göre bu durumdan şikayetçi olabilir ya da isyan edebilir. Bu anlamda olayların görünen kısmına bakıp hemen hüküm vermemek gerekir. Kur'an bu durumu şöyle anlatır: "Hoşlanmadığınız şeyler sizin için hayırlı, hoşlandığınız şeyler ise şerli olabilir."⁹⁶ Kötü bir durumla karşılaştığında bile "Vardır bunda da bir hayır." diyebilen insan bu inancıyla büyük bir rahatlık yaşar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmamız süresince incelediğimiz kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerle, konunun anlatımında göz önünde bulundurulması gereken hususlarla birlikte değerlendirildiğinde, kader ve kazâ konusunun öğretiminde kavramsal öğretimin yanı sıra, hayata yansıyan yönüyle fonksiyonel yaklaşımın esas alınmasının yararlı olacağı görülmektedir.

Doğru bir kader anlayışına sahip olmak için "düzen ve kanun fikri"ni yerleştirmek gerekir. Yani her olay belli yasalar çerçevesinde gerçekleştiğinden sebeplere sarılmak lazımdır. Halkımız arasındaki yanlış kader anlayışının sebeplerinden birisi de bu, Allah'ın kâinata koymuş olduğu bu yasaları gözden kaçırmaktır. Bir başka deyişle kadere iman pasif bir bekleyiş değil, aktif bir yöneliştir.

Öte yandan, kaderin bir yazgı olmadığı kanaatinden hareket edilerek, insanın yasalar çerçevesinde özgür olduğu ve yaşadıklarımızın fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalar çerçevesinde cereyan ettiğine fazlaca vurgu yapılması, insanı olduğundan fazla güç ve kudrete sahip olduğu vehmine sürükleyebilir. Zira

⁹⁴ el-Zilzal 99/7-8.

⁹⁵ el-Enbiya 21/35.

⁹⁶ el-Bakara 2/216.

yaşadıklarımızı sadece yasalar çerçevesinde sebep sonuç ilişkisi ile izah etmek ve kabullenmek her zaman mümkün değildir. Kaderi, bir ölçüden (yasalardan) ibaret görmek, bir başka yanı sıra kapı aralayacak, Allah'ın ilim ve iradesi feda edilecektir. Oysa doğru bir kader anlayışı hürriyette, sorumlulukta, musibetler ve nimetler karşısında insanın tutumunda tam bir denge halidir. Bu dengeyi yakalamak da ne insanın iradesi ne de Allah'ın kemal sıfatlarını bir kenara bırakmayan bir anlatımla mümkündür. Diğer taraftan kaderde yazılı olanların yeri zamanı geldiğinde vuku bulması anlamında kazâ ise Allah'ın her an yaratmakta olduğunu ve eşyayı yaratıp bir kenara çekilmediğini ifade eder. Aksi durumda kainatı yaratmış ve köşesine çekilmiş bir tanrı tasavvuru ortaya çıkar ki bu Deizm adı verilen akım içerisinde ön plana çıkan düşüncelerden birisidir. Yüce Allah, sünnetullahı (evrensel yasalar) koyduktan sonra, olan biteni uzaktan seyreden bir tanrı olmak yerine, her şey koyduğu yasalar çerçevesinde cereyan eden, meydana gelen olaylarda ezeli ilmi, iradesi, kudret ve yaratması aktif ve etkin bir şekilde devrede bulunan, olaylara bu sıfatlarıyla müdahil (fa'âl) olan sonsuz güç sahibi tek ilahdır ve böyle bir Allah inancı inşa edilmelidir.

Kader meselesinin anlaşılmasız gibi görünmesinin sebebi, kaderi takdir eden Yüce Allah'ın zaman üstü, zaman dışı, zaman ötesi ve zamandan münezzeh olması, O'nun ezeli varlığında geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımının bulunmaması, bizim ise bu zamansızlığı kavramamızın güç olmasıdır. Kader konusunu Allah'ın ezeli ilmi ve zamanın göreceliliği bağlamında ele alarak öğretime konu edersek anlamlı öğrenme gerçekleşecektir.

Yaşamın zorluklarıyla başa çıkmada kader inancının büyük bir rolü vardır. Dini inançlar afetler, hastalıklar, başarısızlıklar karşısında bireye yardım elini uzatarak, hiçbir yerde bulamayacağı güven duygusu verir. Kader ve kazâ inancı da acı ve ıstırapın anlam kazanmasında bireye moral motivasyon vererek manevi destek sağlar. Din öğretiminin temel amaçlarından birisi de budur. Bu anlamda kader inancının hayatımıza yansıyan yönüne vurgu yapmak, yani kader inancının hayatımızda icra ettiği fonksiyonun vurgulanması bireylerin zihinlerindeki sorulara cevap bulmalarını sağlayacaktır.

Çalışmamız neticesinde görülmüştür ki konu birçok boyutu olan ve problematik bir meseledir. Gerek soyut bir konu olması sebebiyle gerekse pek çok yönü ilmimize kapalı olması sebebiyle öğretime konu edilmesi de oldukça güçtür. Kalam kitaplarında ise daha çok kavramsal boyutuyla ele alındığı tespit edilmiştir. Sosyal kalam olarak ele alınıp, konuya Allah-insan ilişkisi bağlamında bir yaklaşım geliştirilmesi durumunda yalnızca bir iman konusu olmanın ötesinde hem konunun anlaşılması hem de hayatımızda anlamlı hale gelmesi mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdemir, Ayşe Betül. "Öğrencilerde İnanç Problemine Neden Olan Faktörlerin Belirlenmesi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2020), 318-342. <https://doi.org/10.33931/abuifd.689790>

- Aktepe, Orhan. "Kaza ve Kader'in Değişip Değişmemesi Problemi". *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 69-90.
- Akyürek, Süleyman. "Din Eğitiminde Kur'an Kavramlarının Öğretimi". Tokat: Fecr Yayınları, 2008.
- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2004.
- Ayas, Mehmet. "Kader-Kaza' Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/3 (2020), 358-380.
- Aydın, Ayhan. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*. Ankara: Alfa Yayınları, 1999.
- Bacanlı, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Batman, Elif. *Yaşamın Zorluklarıyla Başa Çıkmanda Kader İnancının Rolü*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Chave, Ernest J. "A Functional Approach to Religious Education". *Religious Education* 48/6 (Kasım 1953), 393-396. <https://doi.org/10.1080/0034408530480606>
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul, 1981.
- Fidan, Nurettin. *Eğitime Giriş*. Ankara: Meteksan Matbaacılık, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. "İnsan ve Kaderi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986), 13-50.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- Gürses, İbrahim. "Yükleme Teorisi ve Din Üzerine Bir Değerlendirme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 359-377.
- Karadaş, Cağfer. *Kadere İman*. Ankara: DİB Yayınlar, 2014.
- Kazanç, Fethi Kerim. "İslam Kelamında İnsanın Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/1 (2007), 125-212.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *Anahatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Korucu, Adem. "Din Öğretiminde Kavram Haritası Kullanımı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 311-338.
- Küşat, Ali. "Ergenlerde Allah Tasavvuru". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. ed. Ünver Günay - Celaleddin Çelik. 113-156. Adana: Karahan Yayınları, 2006.
- Maturîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü't-Tevhid*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Nesefi, Ömer. *İslam İnancının Temelleri*. İstanbul: Otağ Yayınları, 1973.

- Öcal, Mustafa. "Kader ve Kaza İnancının Öğretimi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 31-50.
- Peto, R. vd. "Mortality from Tobacco in Developed Countries: Indirect Estimation from National Vital Statistics". *The Lancet* 339/8804 (Mayıs 1992), 1268-1278. [https://doi.org/10.1016/0140-6736\(92\)91600-D](https://doi.org/10.1016/0140-6736(92)91600-D)
- Selçuk, Mualla. "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri (Zihinsel Gelişim Açısından Bir Deneme)". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 145-159.
- Şık, İsmail. *Takdir Olgusu Kader Algısı Yazgı Yanılgısı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Taştekin, Osman. "İlköğretim Öğrencilerinin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde Karşılaştıkları Dini Kelime ve Kavramları Anlama Düzeyleri". *Ekev Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 205-222.
- Taştekin, Osman. "İnanç Öğretiminin Psiko-Pedagojik Temelleri". *Diyanet İlmi Dergi* 39/1 (2003), 109-128.
- The World Bank. "Life expectancy at birth, total (years) - European Union". 2019. Erişim 10 Kasım 2020. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=EU>
- The World Bank. "Life expectancy at birth, total (years) - Sub-Saharan Africa". 2019. Erişim 10 Kasım 2020. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=ZG>
- Topaloğlu, Bekir. "Kudret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/316-317. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Tosun, Cemal - Doğan, Recai. *İlköğretim 6., 7. ve 8. Sınıflar İçin Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2005.
- Ülgen, Gülten. *Kavram Geliştirme Kuramlar ve Uygulamalar*. Ankara: Setma, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yücedoğru, Tefik. "Tekvin". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/388-390. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009.